

Ανοικτή Εκπαίδευση: το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία

Τόμ. 5, Αρ. 1 (2009)

Συναισθήματα και Διαδικτυακή – εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Το Παράδειγμα της Κύπρου

Michalinos Zembylas, Mamas Theodorou, Andreas Pavlakis

doi: [10.12681/jode.9692](https://doi.org/10.12681/jode.9692)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Συναισθήματα και Διαδικτυακή – εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Το Παράδειγμα της Κύπρου / Emotions and Online-Distance Education: The Case of Cyprus

Δρ. Μιχαλίνος Ζεμπύλας

Επίκουρος Καθηγητής, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
e-mail: m.zembylas@ouc.ac.cy

Δρ. Μάμας Θεοδώρου

Αναπληρωτής Καθηγητής, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
e-mail: m.theodorou@ouc.ac.cy

Δρ. Ανδρέας Παυλάκης

Λέκτορας, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
e-mail: pavlakis@ouc.ac.cy

Abstract

This article examines the origin and impact of adult learners' emotions in the context of a distance learning program at the Open University of Cyprus. A range of methods for accessing emotions related to online learning is used, such as emotion diaries, semi-structured interviews, and email messages. The study highlights the multiple directions adult learners' emotions can take and the significance of learners' interpretations of their emotions in relation to the learning methodology. The issues of social and emotional communication and contact emerge as critical in the exploration of adult learners' emotions in the context of online learning. In particular, the study shows how adult learners' emotions in online learning are manifest and expressed in ambivalent ways, that is, how both positive and negative emotions co-exist and form particular emotional climates that influence adults' learning experiences throughout the course. Analyzing the data from this study confirms findings from other recent research that in order to decrease negative emotions associated with online – distance learning methodology, the learners must familiarise themselves with the technology at hand, enhance quality communication with fellow learners and instructors as well as become well-organised and manage their time effectively. In addition, the programme must be well-organised and the instructors must facilitate the learners' needs in a timely and organised manner. All in all, the current study shows that there is a lot to be gained from further considering how adult learners talk about their emotions as they learn how to become online learners.

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα μελετά το ρόλο των συναισθημάτων των συμμετεχόντων φοιτητών σε δύο μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας τους. Ειδικότερα, αξιολογείται η εμπειρία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μέσα από τα συναισθήματα των φοιτητών, όπως αυτά αποτυπώνονται σε συνεντεύξεις, μηνιαία ημερολόγια συναισθημάτων και ηλεκτρονικά μηνύματα. Τα αποτελέσματα της έρευνας επισημαίνουν την πολλαπλότητα των πεδίων στα οποία μπορούν τα συναισθήματα να εκταθούν, καθώς και τη σπουδαιότητα των ερμηνειών που αποδίδουν οι φοιτητές σε σχέση με τη συγκεκριμένη μεθοδολογία μάθησης. Τα ζητήματα κοινωνικής και συναισθηματικής επικοινωνίας και επαφής αναδεικνύονται ως κρίσιμης σημασίας στη διερεύνηση των συναισθημάτων για την εμπειρία της εξ αποστάσεως μάθησης. Γενικά, τα ευρήματα της έρευνας αυτής υποστηρίζουν ότι η όσον το δυνατό συντομότερη εξοικείωση των σπουδαστών με την εξ

αποστάσεως μεθοδολογία, η ενίσχυση της ποιοτικής επικοινωνίας με τους συμφοιτητές και τους καθηγητές και ο κατάλληλος προγραμματισμός και σωστή διαχείριση του χρόνου, είναι παράγοντες που συντελούν στη μείωση των αρνητικών συναισθημάτων.

Λέξεις-Κλειδιά: συναισθήματα, διαδικτυακή-εξ αποστάσεως εκπαίδευση, εκπαίδευση ενηλίκων, έρευνα δράσης, Κύπρος

Εισαγωγή

Αν και η δυναμική των συναισθημάτων είναι λιγότερο εμφανής στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση συγκριτικά με τη συμβατική εκπαιδευτική διαδικασία, η διεθνής βιβλιογραφία έχει πρόσφατα ασχοληθεί με το ρόλο και τη σημασία τους (Jones & Issroff, 2005; O' Regan, 2003; Rovai & Wighting, 2005). Οι πηγές προέλευσης και «δημιουργίας» των συναισθημάτων καθώς και η επίδρασή τους, αποτελούν τον πυρήνα της παρούσας έρευνας, η οποία εστιάζεται στο ρόλο και στη συμβολή των συναισθημάτων των σπουδαστών στα πλαίσια της διαδικτυακής – εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Πιο συγκεκριμένα, σκοπός της έρευνας αυτής είναι να εντοπίσει «γενεαλογίες» των συναισθηματικών βιωμάτων ενηλίκων σπουδαστών που συμμετείχαν σε δύο μεταπτυχιακά προγράμματα, «Διοίκηση Μονάδων Υγείας» και «Σπουδές στην Εκπαίδευση», τα οποία προσφέρονταν με την μέθοδο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους 2006-07. Η θεωρητική βάση και η μεθοδολογική προσέγγιση των «γενεαλογιών συναισθημάτων» έχουν αναπτυχθεί σε προηγούμενες σχετικές μελέτες για το ρόλο των συναισθημάτων στην εκπαίδευση (Zembylas 2002, 2004, 2005). Ειδικότερα, τόσο η θεωρητική βάση όσο και η μεθοδολογική προσέγγιση επικεντρώνονται αφενός στο συναισθηματικό λόγο (emotion discourse) και αφετέρου στο ρόλο που διαδραματίζουν τα συναισθήματα στη μάθηση των σπουδαστών, καθώς και τις αλλαγές που υφίστανται αυτά τα συναισθήματα με την πάροδο του χρόνου. Επομένως, η έρευνα αυτή αποτυπώνει και αναλύει το συναισθηματικό λόγο των ενηλίκων σπουδαστών στα πλαίσια της εξ αποστάσεως μάθησης και διερευνά τους τρόπους με τους οποίους μεταπλάθονται αυτές οι συναισθηματικές εμπειρίες και οι διακυμάνσεις τους κατά τη διάρκεια του προγράμματος επηρεάζοντας τη μάθηση. Το κεντρικό ερώτημα που καθοδηγεί την έρευνα αυτή είναι το ακόλουθο: Ποια θετικά και αρνητικά συναισθηματικά βιώματα σχετίζονται με τη διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση;

Στο κείμενο που ακολουθεί, παρουσιάζεται αρχικά η έρευνα και η σημασία των συναισθημάτων στη διαδικτυακή-εξ αποστάσεως μάθηση και, στη συνέχεια, το ειδικό πλαίσιο μέσα στο οποίο σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε η συγκεκριμένη έρευνα. Έπειτα, καταγράφονται και αναλύονται τα ευρήματα και στο τέλος συζητούνται οι επιπτώσεις για τη διαδικτυακή- εξ αποστάσεως διδασκαλία και μάθηση. Τα ευρήματα της έρευνας εμπλουτίζουν την ήδη υπάρχουσα γνώση στη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με το πώς οι συναισθηματικές εμπειρίες ενηλίκων σπουδαστών επηρεάζουν την εξ αποστάσεως διδασκαλία και τη μάθηση. Σε επίρρωση των πολυάριθμων αναφορών, οι οποίες αναγνωρίζουν την πολλαπλότητα ρόλων και ευθυνών των ενηλίκων που παρακολουθούν εξ αποστάσεως προγράμματα, αυτή η έρευνα υπογραμμίζει την ανάγκη- σε περιπτώσεις σχεδιασμού ενός εξ αποστάσεως μαθησιακού περιβάλλοντος- να λαμβάνονται υπόψη οι

συναισθηματικές περιπλοκές των διαφορετικών ρόλων, υποχρεώσεων και ευθυνών των εν δυνάμει σπουδαστών.

Η Έρευνα και η Σημασία των Συναισθημάτων στη Διαδικτυακή- εξ Αποστάσεως Μάθηση

Η σημασία των συναισθημάτων και οι επιπτώσεις τους στη διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση έχει επισημανθεί και αναγνωριστεί σε αρκετές μελέτες του πρόσφατου παρελθόντος (McFadden, 2005, 2007; O'Regan, 2003; Wosnitza & Volet, (2005). Το συναίσθημα της κοινωνικής παρουσίας (social presence), για παράδειγμα, έχει βρεθεί από σχετικές μελέτες ότι συνδέεται με τους συναισθηματικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη μάθηση (Jones & Issroff, 2005; Richardson & Swan, 2003; Rourke *et al.*, 1999; Rovai & Wighting, 2005; Swan & Shih, 2005). Ο Wegerif (1998) μας πληροφορεί πως η μάθηση μέσω του διαδικτύου εμποδίζεται λόγω συναισθημάτων φόβου και αποξένωσης, ενώ ο Ng (2001) αναφέρει τις επιπτώσεις του άγχους κατά τη διάρκεια της επικοινωνίας μέσω διαδικτύου και εισηγείται την ανάγκη για νέες μορφές κοινωνικότητας και επικοινωνιακών δεξιοτήτων, τις οποίες απαιτεί η διαδικτυακή - εξ αποστάσεως επικοινωνία. Οι Martinez (2001) και Hailo (2004) πραγματεύονται τις επιπτώσεις συναισθηματικών και κοινωνικών παραγόντων, που φέρει η διαδικτυακή μάθηση στο σχεδιασμό της εξ αποστάσεως μάθησης.

Πρόσφατα, πραγματοποιήθηκαν μελέτες για τη διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση οι οποίες εστιάζονται ειδικά στα συναισθήματα των εκπαιδευομένων. Οι Hara και Kling (2003), καθώς επίσης και οι Rovai και Wighting (2005) έχουν εξετάσει τη σημασία των συναισθημάτων αποξένωσης που βιώνουν οι μαθητές κατά τη διάρκεια μάθησης μέσω του διαδικτύου και διαπίστωσαν πως τέτοιου είδους συναισθήματα επηρεάζουν τόσο το συναίσθημα της κοινωνικής παρουσίας, όσο και τη μάθηση αυτή καθαυτή. Οι Allan και Lawless (2003) επικεντρώνονται στα συναισθήματα άγχους που προέρχονται από την επικοινωνία μέσω του διαδικτύου, ενώ οι Conrad (2002) και O'Regan (2003) υποστηρίζουν πως η διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση δημιουργεί σημαντικά θετικά (ενθουσιασμός, περηφάνια), αλλά και αρνητικά (άγχος, φόβος) συναισθήματα, τα οποία είτε ενισχύουν, είτε εμποδίζουν τη διαδικασία διδασκαλίας και μάθησης σε ένα διαδικτυακό μαθησιακό περιβάλλον. Οι Wosnitza και Volet (2005) και Järvenoja και Järvelä (2005) εξετάζουν τις αιτίες, τη διακύμανση και την επίδραση των συναισθηματικών εμπειριών των μαθητών στο πλαίσιο της διαδικτυακής- εξ αποστάσεως μάθησης και υπογραμμίζουν την προέλευση αλλά και τις πολλαπλές κατευθύνσεις που μπορούν να πάρουν τα συναισθήματα. Τέλος, οι MacFadden (2005, 2007) και οι MacFadden και συνεργάτες (2005) προτείνουν ένα επικοινωνιακό μοντέλο διαδικτυακής- εξ αποστάσεως μάθησης, τοποθετώντας τα συναισθήματα στο επίκεντρο, βασιζόμενοι στην υπόθεση ότι η αναγνώριση των συναισθημάτων αποτελεί σημαντικό παράγοντα διευκόλυνσης των μαθησιακών στόχων.

Οι περισσότερες από τις προαναφερθείσες μελέτες έχουν χρησιμοποιήσει διαφορετικές μεθόδους προσέγγισης των συναισθημάτων. Παρόλο που οι μέθοδοι αυτές έχουν σχεδιαστεί για να εξετάσουν γνωστικές κυρίως διαστάσεις της διαδικασίας μάθησης, χρησιμοποιούνται επίσης για τη μελέτη συναισθημάτων σχετικών με τη διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση (Wosnitza & Volet, 2005). Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται ποικίλουν: από μέτρα αποτύπωσης στιγμιότυπων (snapshot-type), ερωτηματολόγια βαθμονομημένης κλίμακας, μέτρα διέγερσης μνήμης (stimulated recall),

μέχρι ανάλυση ποιοτικής προσέγγισης (qualitative approach), όπως είναι οι συνεντεύξεις, οι παρατηρήσεις (κινήσεων προσώπου κατά τη διάρκεια της επικοινωνίας) και οι αναλύσεις περιεχομένου βασισμένες σε κείμενα και συναισθηματικές καταγραφές.

Ως επί το πλείστον, οι πιο πάνω μελέτες χρησιμοποιούν διαφορετικούς συνδυασμούς ποσοτικών, κυρίως, μεθόδων και εστιάζονται είτε στην ατομική είτε στην κοινωνική (ομαδική) διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση, ενώ οι ποιοτικές προσεγγίσεις των συναισθηματικών βιωμάτων των μαθητών χρησιμοποιούνται σπανιότερα (δεδομένων των πρακτικών δυσκολιών και του χρόνου που απαιτείται για τη συλλογή δεδομένων). Στο πλαίσιο των στόχων της παρούσας διερεύνησης, οι οποίοι σχετίζονται με την καταγραφή της εξέλιξης των συναισθηματικών εμπειριών ενήλικων σπουδαστών κατά τη διάρκεια ενός έτους, η έρευνα ακολουθεί την ποιοτική προσέγγιση και συγκεκριμένα θεμελιώνεται (επιστημολογικά) στη γενεαλογική μέθοδο του Foucault (1983a, 1983b, 1984). Η μέθοδος αυτή προτείνει έναν εναλλακτικό τρόπο κατανόησης των συναισθημάτων και της διαδικτυακής - εξ αποστάσεως μάθησης, υποστηρίζοντας πως η δημιουργία γενεαλογιών των συναισθημάτων ρίχνει φως στον τρόπο με τον οποίο τα συναισθήματα «κατασκευάζονται» και αναπαρίστανται στη διαδικασία της διαδικτυακής- εξ αποστάσεως μάθησης (Zembylas, 2002, 2004, 2005).

Γενικά, η γενεαλογία είναι μια μέθοδος η οποία ερευνά πως χρησιμοποιείται ο λόγος, τι ρόλο διαδραματίζει στην κοινωνία και πως ο λόγος αυτός αλλάζει. Συγκεκριμένα, οι γενεαλογίες συναισθημάτων των ενήλικων σπουδαστών περιγράφουν γεγονότα, αντικείμενα, πρόσωπα και πώς αυτά σχετίζονται ή δεν σχετίζονται με τα συναισθηματικά βιώματα σε σχέση με το «εγώ» (ατομική πραγματικότητα), τους «άλλους» (κοινωνική αλληλεπίδραση) και την εκπαιδευτική πολιτική και κουλτούρα γενικότερα (κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο). Αυτό σημαίνει πως για να δημιουργηθούν γενεαλογίες συναισθημάτων στη διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση, πρέπει να εφαρμόζεται συγκεκριμένη διαδικασία «ιστορικοποίησης» των συναισθηματικών βιωμάτων των ενήλικων σπουδαστών σε εξ αποστάσεως μαθησιακά πλαίσια. Δηλαδή, δίνεται σημασία στον τρόπο με τον οποίο οι «τροχιές» των συναισθημάτων στη διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση καθιστούν ικανούς τους ενήλικες σπουδαστές να αναγνωρίζουν και να νιώθουν συγκεκριμένα συναισθήματα με συγκεκριμένους τρόπους (Dirkx, 2001).

Η γενεαλογία των συναισθημάτων των ενήλικων σπουδαστών αποσκοπεί να εξετάσει με τι συνδέονται τα συναισθήματα της εξ αποστάσεως μάθησης μέσω του διαδικτύου, πώς εξελίσσονται με την πάροδο του χρόνου μέσα στο πλαίσιο διδασκαλίας/μάθησης και στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο και ποιες είναι οι επιπτώσεις τους για τους εμπλεκόμενους. Η μεθοδολογική σπουδαιότητα της κατανόησης των ζητημάτων αυτών θα συζητηθεί στο επόμενο μέρος της εργασίας.

Μεθοδολογία

Συλλογή Δεδομένων

Η συλλογή των δεδομένων αυτής της εργασίας στηρίχθηκε στη βάση ενός προγράμματος έρευνας δράσης (action research) (Elliot, 1991; Hubburd & Power, 1993; Noffke & Somekh, 2005; Noffke & Stevenson, 1995) που υλοποιήθηκε στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους 2006-2007. Η εργασία είχε ως στόχο την περιγραφή της συναισθηματικής κουλτούρας (emotional culture) της διαδικτυακής-εξ αποστάσεως μάθησης, δηλαδή, πώς οι παράγοντες που διαμορφώνουν

την κουλτούρα αυτή επηρεάζουν τη διαδικασία της μάθησης και ποιες συμπληρωματικές ή/και διορθωτικές δράσεις και μέτρα θα μπορούσαν να ληφθούν εκ μέρους των διδασκόντων, με στόχο να ελαχιστοποιηθούν οι αρνητικές συνέπειες και να κεφαλαιοποιηθούν - ενσωματωθούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στη διαδικασία της μάθησης οι θετικές, στα πλαίσια πάντα των προκλήσεων της εξ αποστάσεως μεθοδολογίας. Μιας μεθοδολογίας που ήταν για τους περισσότερους φοιτητές εντελώς άγνωστη και εισαγόταν για πρώτη φορά και επίσημα στην Κύπρο με τη λειτουργία του Ανοικτού Πανεπιστημίου.

Για την υλοποίηση της συγκεκριμένης έρευνας δράσης εργάστηκε (από τον Οκτώβριο μέχρι το Μάιο) ομάδα αποτελούμενη από πέντε διδάσκοντες των δύο μεταπτυχιακών προγραμμάτων, τρεις από το πρόγραμμα «Διοίκηση Μονάδων Υγείας» και δύο από το πρόγραμμα «Σπουδές στην Εκπαίδευση». Είναι χρήσιμο να αναφερθεί εδώ ότι κατά τη διάρκεια του 2006-07 στα δύο προγράμματα φοιτούσαν 162 σπουδαστές (62 και 100 αντίστοιχα), 123 από την Κύπρο (43 και 80 αντίστοιχα) και 39 από την Ελλάδα (19 και 20 αντίστοιχα). Οι σπουδαστές του πρώτου προγράμματος ήταν στην πλειονότητα τους εργαζόμενοι νοσηλευτές και γιατροί και του δεύτερου εκπαιδευτικοί της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης. Είχαν μέση ηλικία τα 37 έτη, με ακραίες τιμές τα 27 και 61 έτη.

Στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά 92 σπουδαστές, (60 της υγείας και 32 της εκπαίδευσης), αποστέλλοντας κάθε μήνα ηλεκτρονικό ημερολόγιο συναισθημάτων καθώς και μια τελική αναφορά συναισθημάτων με την ολοκλήρωση του ακαδημαϊκού έτους. Μέσα από αυτή τη διαδικασία είχαν μαζευτεί συνολικά 644 μηνιαία ημερολόγια συναισθημάτων (92 ανά μήνα, από Οκτώβριο μέχρι και Απρίλιο), καθώς και 92 τελικές εκθέσεις-αναφορές. Συμπληρωματικά πραγματοποιήθηκαν 44 προσωπικές ημι-δομημένες συνεντεύξεις, διάρκειας κατά μέσο όρο 50 λεπτών, με 22 επιλεγέντες, βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων, σπουδαστές, (15 από την υγεία και 7 από την εκπαίδευση). Τα κριτήρια αυτά στόχευαν στη διασφάλιση της μέγιστης δυνατής διαφοροποίησης (maximum variation) όσον αφορά στην ηλικία, στο φύλο, στην εμπειρία, στη στάση προς την εξ αποστάσεως μεθοδολογία και στη διαφορετικότητα άποψης.

Στο ημερολόγιο οι σπουδαστές περιέγραφαν εκείνα τα συναισθήματα που βίωσαν κατά τη διάρκεια του μήνα και τα οποία συνδέονταν με την εξ αποστάσεως εκπαίδευση και το πρόγραμμα σπουδών. Στην τελική αναφορά, η οποία στάλθηκε στο τέλος Μαΐου, οι σπουδαστές κλήθηκαν να κάνουν κριτική ανασκόπηση της συναισθηματικής τους εμπειρίας από τη διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση ως σύνολο. Τα ημερολόγια αυτά ήταν πολύτιμα για την τεκμηρίωση του κοινωνικο-συναισθηματικού πλαισίου της κουλτούρας της διαδικτυακής - εξ αποστάσεως μάθησης, καθώς επίσης και για την πλουσιότερη περιγραφή της «συναισθηματικής πορείας» των φοιτητών κατά τη διάρκεια του προγράμματος. Οι ημι-δομημένες συνεντεύξεις χρησιμοποιήθηκαν για την καλύτερη τεκμηρίωση και την τριγωνοποίηση των δεδομένων. Οι ερωτήσεις των συνεντεύξεων προέκυψαν, είτε κατευθείαν από τα ερευνητικά ερωτήματα, είτε έμμεσα, μέσω της ερευνητικής διαδικασίας (βλ. Glaser & Strauss, 1967; Strauss & Corbin, 1998). Όλες οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν.

Τέλος, χρήσιμο υλικό για την έρευνα αποτέλεσαν και αρκετά ενδιαφέροντα ηλεκτρονικά μηνύματα που ανταλλάχτηκαν με τους σπουδαστές κατά τη διάρκεια των προγραμμάτων, σημειώσεις πεδίου από ατομικές και ομαδικές συναντήσεις με τους

σπουδαστές, έγγραφα της δουλειάς των φοιτητών και ο σχεδιασμός διδασκαλίας διαφόρων πτυχών του μαθήματος.

Ανάλυση δεδομένων

Το θεωρητικό πλαίσιο αναφορικά με τη «γενεαλογία των συναισθημάτων» αποδείχτηκε ιδιαίτερα βοηθητικό καθώς επέτρεπε πολλαπλές ερμηνείες των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν. Για τη διασφάλιση της εγκυρότητας της μελέτης, τα μέλη της ερευνητικής ομάδας δούλευαν χωριστά αλλά και συλλογικά, χρησιμοποιώντας την ερμηνευτική μέθοδο κωδικοποίησης (Erickson, 1986) για να εξακριβώσουν ενδείξεις επαλήθευσης και μη-επαλήθευσης των ισχυρισμών που προέκυπταν από τη συλλογή δεδομένων (Strauss & Corbin, 1998). Για σκοπούς τριγωνοποίησης, η κωδικοποίηση έγινε και από ένα ανεξάρτητο ερευνητή. Όλο το υλικό, που ξεπερνούσε τις 2.000 σελίδες, μελετήθηκε προσεκτικά, αναζητώντας αναφορές στις συναισθηματικές εμπειρίες των σπουδαστών κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους. Στηριζόμενοι σ' αυτή την ανάλυση, η ερμηνεία των δεδομένων οδήγησε στη δημιουργία θεμάτων, κατηγοριών και υποθετικών προτάσεων. Τα θέματα που αναπτύχθηκαν στις αναλύσεις, διερευνήθηκαν σε βάθος και τοποθετήθηκαν σε ευρύτερες κατηγορίες. Τα συγκλίνοντα θέματα και κατηγορίες άρχισαν να απεικονίζουν ποικίλες πτυχές των συναισθημάτων των σπουδαστών σχετικά με τη διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση. Αυτή η ανάλυση οδήγησε σε διάφορες ομάδες συναισθημάτων, αλλά στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται μόνο τα *θετικά* και τα *αρνητικά συναισθήματα* από την εξ αποστάσεως μεθοδολογία.

Αποτελέσματα

Από τη μελέτη και ποιοτική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας αυτής έχουν αναδειχθεί και καταγραφεί αφενός μια σειρά από αντικρουόμενα συναισθήματα, θετικά και αρνητικά, τα οποία διακατέχουν τους σπουδαστές, και αφετέρου οι πηγές και οι αιτίες που τα προκαλούν. Τα περισσότερα από αυτά συνδέονται άμεσα με τη διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση και αναφέρονται στα πλεονεκτήματα, στις δυνατότητες και την ευελιξία που προσφέρει η εξ αποστάσεως εκπαίδευση (θετικά συναισθήματα), αλλά και στις επιπτώσεις και παρενέργειες που μπορεί να έχει η συγκεκριμένη μεθοδολογία στον τρόπο ζωής και την καθημερινότητα των σπουδαστών (αρνητικά συναισθήματα). Ως αρνητικές επιπτώσεις αναφέρονται η απομόνωση, η ανάγκη εκμάθησης και χρήσης ηλεκτρονικού υπολογιστή, η ανάγκη προσαρμογής και εργασίας σε ένα περιβάλλον πιεστικό και στρεσογόνο, στο οποίο υπάρχουν αυστηρά χρονοδιαγράμματα που πρέπει να τηρηθούν και, παράλληλα, να συνδυαστούν επιτυχώς πολλαπλοί ρόλοι και καθημερινές υποχρεώσεις. Τα αντικρουόμενα συναισθήματα από τον ίδιο σπουδαστή για ένα συγκεκριμένο θέμα-αυτό που ονομάζουμε *αμφιθυμία* (emotional ambivalence)-είναι κάτι που επίσης παρατηρείται συχνά. Μπορεί για παράδειγμα να νιώθει χαρά και ανακούφιση γιατί είναι εγγεγραμμένος σ' ένα πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, αλλά συγχρόνως νιώθει στρες και απομόνωση. Στην έρευνα αυτή, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν απεφεύχθησαν από τους σπουδαστές αναφορές και σε συναισθήματα τα οποία δε συνδέονται άμεσα με τη μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα οι συχνές αναφορές στα συναισθήματα που βιώνουν οι φοιτητές για το αποτέλεσμα της αξιολόγησης των εργασιών, αλλά και για την προσπάθεια θεμελίωσης δικαιώματος συμμετοχής στις τελικές εξετάσεις. Αυτά όμως

είναι συνήθη και αναμενόμενα σε κάθε είδος εκπαίδευσης, ανεξάρτητα από τη μεθοδολογία. Στη συνέχεια θα αναφερθούν αποκλειστικά τα συναισθήματα, θετικά και αρνητικά, τα οποία συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τη μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Θετικά συναισθήματα

α) Χαρά και ανακούφιση για την εισδοχή στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Τα θετικά συναισθήματα που κυριαρχούν στα πρώτα ημερολόγια συναισθημάτων των φοιτητών ταξινομούνται κυρίως σε δύο βασικούς άξονες. Συναισθήματα χαράς, γιατί κατάφεραν να εισαχθούν στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου και ανακούφισης γιατί το πρόγραμμα προσφέρεται με τη μεθοδολογία της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, η επιτυχία εισδοχής στο Πανεπιστήμιο, προκαλεί, όπως είναι αναμενόμενο, στους περισσότερους σπουδαστές θετικά συναισθήματα - χαρά, καταξίωση, περηφάνια, ενθουσιασμό - καθώς τους δίνεται η ευκαιρία να πραγματοποιήσουν μεταπτυχιακές σπουδές, ένα όνειρο που παρέμενε ανεκπλήρωτο. Για πολλούς σπουδαστές, η μεταπτυχιακή εκπαίδευση αποτελεί κορυφαίο στόχο, τον οποίο λόγω συγκυριών δεν μπόρεσαν να πραγματοποιήσουν στο παρελθόν. Τα πιο κάτω σχόλια από τα ημερολόγια συναισθημάτων Οκτωβρίου είναι ενδεικτικά:

Αρχικά, ... τα συναισθήματα που ένιωσα ήταν χαρά, ενθουσιασμός και ικανοποίηση. Και τα τρία επέδρασαν θετικά στην ψυχολογία και συμπεριφορά μου αυξάνοντας κατακόρυφα την αυτοεκτίμησή μου. (Νοσηλεύτης, 39 ετών)

Είναι αισθήματα χαράς και ενθουσιασμού που με διακατέχουν τον πρώτο μήνα... Το Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου ήταν για μένα «ο από μηχανής Θεός» που εμφανίστηκε για να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες μου. (Νοσηλεύτρια, 39 ετών)

Είναι προφανές ότι η έναρξη λειτουργίας του Ανοικτού Πανεπιστημίου στην Κύπρο, αλλάζει το εκπαιδευτικό τοπίο, προσφέροντας ευκαιρίες εκπαίδευσης σε μια πολύ μεγάλη κατηγορία πληθυσμού, με πολλαπλές υποχρεώσεις που ουσιαστικά τους εμπόδιζαν να σπουδάσουν στα παραδοσιακού τύπου πανεπιστήμια. Το διαφορετικό σύστημα εισδοχής χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις, η εκπαιδευτική μεθοδολογία χωρίς την από καθέδρας διδασκαλία και χωρίς την ανάγκη φυσικής παρουσίας του σπουδαστή στις παραδοσιακές αίθουσες διδασκαλίας και, παράλληλα, η ευελιξία και η προσαρμοστικότητα στις ανάγκες και τις δυνατότητες του σπουδαστή είναι στοιχεία πρωτόγνωρα για το εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου που δικαιολογημένα προκαλούν θετικά συναισθήματα σε εκείνους που τελικά επιλέχθηκαν στα προγράμματα του Ανοικτού Πανεπιστημίου.

β) Ενθουσιασμός για τις δυνατότητες/ευελιξία της μεθοδολογίας της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης

Παρόλο που κάποιοι σπουδαστές εκφράζουν από την αρχή αισθήματα αβεβαιότητας για τη μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, αρκετοί είναι εκείνοι που νιώθουν χαρά, ενθουσιασμό και ανακούφιση για τις δυνατότητες και την ευελιξία που προσφέρει

στους σπουδαστές ένα τέτοιο πρόγραμμα σπουδών. Είναι μια πρώτη και μάλλον αυθόρμητη αντίδραση στη συγκεκριμένη μεθοδολογία, αφού οι περισσότεροι ελάχιστα γνωρίζουν για τα χαρακτηριστικά και τις συνιστώσες της, αλλά και τις σχετικές υποχρεώσεις των σπουδαστών. Συναισθήματα «μετά λόγου γνώσεως» που συνδέονται με επιμέρους συνιστώσες και χαρακτηριστικά της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης αναφέρονται αρκετά σε μεταγενέστερα ημερολόγια τα οποία παρατίθενται αναλυτικά πιο κάτω. Ακολουθούν κάποια από τα σχετικά σχόλια που κατεγράφησαν στα πρώτα ημερολόγια και δείχνουν τα θετικά συναισθήματα για την ευελιξία της μεθοδολογίας αυτής:

*Τα συναισθήματα μου είναι χαρά, ενθουσιασμός και ικανοποίηση για την δυνατότητα που μου παρέχει η μάθηση εξ αποστάσεως για επιμόρφωση και ανέλιξη, την οποία δεν θα μπορούσα να εξασφαλίσω διαφορετικά.
(Φυσιοθεραπευτής, 35 ετών)*

*Νιώθω να με διακατέχει μια μεγάλη ανακούφιση, γιατί το πρόγραμμα δεν συμπεριλαμβάνει υποχρεωτικές παρακολούθησεις. Για μένα αυτό είναι και το σημαντικότερο πλεονέκτημα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης(...). Με χαροποιεί όμως παράλληλα το γεγονός πως, διαβάζοντας στο χώρο μου όποια ώρα θέλω, μπορώ να κάνω και κάποιο διάλειμμα για να δω τα παιδιά μου. Έτσι, μπορώ να συνδυάζω καλύτερα τη φοιτητική με την οικογενειακή ζωή.
(Εκπαιδευτικός Δημοτικής, 38 ετών)*

*Για πρώτη φορά θα σπούδαζα στην χώρα μου, χωρίς να χρειαστεί να εγκαταλείψω οικογένεια και εργασία και να υποστώ τις συνέπειες, ιδιαίτερα τις ψυχολογικές, εγκαταλείποντας τα παιδιά μου και τη σύζυγο μου.
(Νοσηλεύτης, ετών 38)*

Εδώ τα θετικά συναισθήματα προκαλούνται όχι γιατί κατάφεραν οι σπουδαστές να μπουν στο Πανεπιστήμιο, αλλά γιατί το πρόγραμμα προσφέρεται με τη μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Οι σαφείς αναφορές που γίνονται σε βασικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης μεθοδολογίας, συνδέονται με προσωπικά, επαγγελματικά και οικογενειακά ζητήματα των φοιτητών, για να οδηγήσουν στη συνέχεια σε προσδοκώμενα οφέλη. Αυτή η συνειρμική αλληλουχία, δημιουργεί στους σπουδαστές δευτερογενείς πηγές θετικών συναισθημάτων, που συνδέονται μεταξύ των άλλων με την ικανοποίηση προσωπικών φιλοδοξιών, την επαγγελματική ανέλιξη και καταξίωση, τη διεύρυνση των γνώσεων και την απόκτηση προσόντων.

γ) Ικανοποίηση από την εκπόνηση εργασιών

Η ευχάριστη συναισθηματική κατάσταση των σπουδαστών συνεχίζεται και μετά από τρεις μήνες φοίτησης, έχοντας ωστόσο διαφορετική πηγή προέλευσης. Κατά το δεύτερο μήνα της φοίτησης, οι σπουδαστές, καλούνται να εκπονήσουν την πρώτη τους εργασία. Πάρα τις δυσκολίες, στις οποίες θα αναφερθούν αργότερα, η ουσιαστικότερη επαφή και τριβή με το γνωστικό αντικείμενο, η έρευνα, η «ανακάλυψη» μερικών από τις δυνατότητες χρήσης του διαδικτύου, η εμπειρία της συγγραφής και επιτυχούς

ολοκλήρωση της εργασίας προκαλούν ευεξία και ικανοποίηση. Τρεις σπουδάστριες αναφέρουν σχετικά στα ημερολόγια τους το μήνα Νοέμβριο.

Όσο η εργασία έπαιρνε μορφή ένοιωθα μια μεγάλη ικανοποίηση γιατί, διαπίστωσα ότι με σωστή οργάνωση, που είναι και το βασικό στοιχείο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μπορώ να ανταπεξέλθω στο πρόγραμμα (Ιατρικός επισκέπτης, 39 ετών) .

Η έντονη ενασχόλησή μου με την ετοιμασία των εργασιών με γέμιζε με αισθήματα χαράς και ικανοποίησης. ...Μαζί με αυτά τα συναισθήματα θα πρέπει να προσθέσω ένα αίσθημα πληρότητας που αρχίζει να με καταλαμβάνει, τόσο από την ενασχόληση μου, όσο και με την πρόοδο στο διάβασμα και την εκμάθηση της ύλης (Φαρμακοποιός, 34 ετών) .

Προς μεγάλη μου έκπληξη, αντιλήφθηκα ότι ήταν κάτι το πολύ ενδιαφέρον να ανατρέχεις στη βιβλιογραφία και στη συνέχεια να συντάσσεις και να δημιουργείς τις δικές σου ιδέες και σκέψεις. Και μάλιστα από το σπίτι σου! [...] Η χρήση του διαδικτύου στη μάθηση παρέχει φοβερά πλεονεκτήματα στην εύρεση βιβλιογραφικών πηγών, ιδιαίτερα για μας που εργαζόμαστε και δεν έχουμε τόσο πολύ χρόνο να τρέχουμε σε βιβλιοθήκες (Εκπαιδευτικός Δημοτικής, 35 ετών) .

Εδώ περισσότερο κυριαρχεί η χαρά της πνευματικής δημιουργίας, η αγαλλίαση της επιστροφής στο «θαυμαστό» κόσμο της μάθησης, της επιστήμης και των «βιβλίων» και μάλιστα με τη χρήση του σύγχρονων εργαλείων όπως είναι το Διαδίκτυο.

δ) Ανακούφιση από την εξισορρόπηση των πολλαπλών ρόλων και την επίτευξη των στόχων

Η επιτυχής τήρηση των χρονοδιαγραμμάτων μελέτης του εκπαιδευτικού υλικού και εκπόνησης των εργασιών καθώς και η εξισορρόπηση των διαφορετικών ρόλων, είναι βασικές συνισταμένες της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και πηγή έντονων συναισθημάτων για τους σπουδαστές της. Οι παρακάτω σχετικές αναφορές καταγράφονται στα ημερολόγια του Νοεμβρίου.

Η συστηματική, καθημερινή μελέτη με έφερε πιο κοντά στο αντικείμενο και έτσι άρχισα να εξοικειώνομαι με τη σκέψη δουλειά – πανεπιστήμιο. Συνοψίζοντας θα έλεγα ότι νιώθω ενθουσιασμένος που σπουδάζω στο ανοικτό πανεπιστήμιο, συνάμα ικανοποιημένος και ανακουφισμένος γιατί βλέπω ότι ο τριπλός ρόλος του οικογενειάρχη-εργαζομένου-φοιτητή είναι δύσκολος αλλά όχι ανέφικτος. (Φυσιοθεραπευτής, 35 ετών)

...στο τέλος ένιωσα μεγάλη ανακούφιση όταν τελείωσα τη συγγραφή της εργασίας μέσα στα προκαθορισμένα χρονικά περιθώρια χωρίς να χρειαστεί να ξενυχτήσω ή να παραμελήσω άλλες υποχρεώσεις μου.

(Οδοντίατρος, 34 ετών)

Ένα πράγμα πάντως είναι ξεκάθαρο για μένα. Η επιτυχής διαχείριση του χρόνου και η καλή οργάνωση είναι από τους σημαντικότερους παράγοντες επιτυχίας σ' ένα εξ αποστάσεως πρόγραμμα. Νιώθω περισσότερη αυτοπεποίθηση όταν βήμα με βήμα γίνομαι πιο αποτελεσματική όσον αφορά αυτούς τους δύο παράγοντες.

(Εκπαιδευτικός Μέσης, 45 χρονών)

Οι σπουδαστές αντιλαμβάνονται πολύ νωρίς τη σημασία των χρονοδιαγραμμάτων και της οργάνωσης/διαχείρισης του χρόνου και νιώθουν ικανοποίηση και ανακούφιση όταν τα καταφέρνουν. Τα θετικά συναισθήματα ενδυναμώνονται ακόμη περισσότερο, στις περιπτώσεις εκείνες που οι σπουδαστές επιδιώκουν και τελικά επιτυγχάνουν να είναι συνεπείς στις εκπαιδευτικές τους υποχρεώσεις, χωρίς να παραμελούν τις, οικογενειακές, κοινωνικές, εργασιακές και άλλες ευθύνες τους.

ε) Ικανοποίηση από την επικοινωνία με τους επιβλέποντες-στήριξη από το Πανεπιστήμιο

Η συνεχής επικοινωνία με τον καθηγητή μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου διευκολύνει την εκπλήρωση των υποχρεώσεων των σπουδαστών και ιδιαίτερα τη συγγραφική διαδικασία. Όπως αναφέρει ένας σπουδαστής στο ημερολόγιο του «*τα συνεχή εποικοδομητικά, σχόλια και οι εύστοχες παρατηρήσεις του καθηγητή μέσω της επικοινωνίας μας με email, με διευκόλυναν και με βοήθησαν αφάνταστα...*». Επιπλέον, η στήριξη και βοήθεια που λαμβάνουν οι σπουδαστές από το Πανεπιστήμιο σε θέματα χρήσης Η/Υ και πρόσβασης σε βάσεις δεδομένων και πληροφοριών τους βοηθά στην καλύτερη αντιμετώπιση προβλημάτων, περιορίζει το άγχος και αυξάνει την αυτοεκτίμησή τους. Οι πιο κάτω αναφορές καταγράφηκαν στον τρίτο και τέταρτο μήνα της φοίτησης.

Η καλή και φιλική συνεργασία που αναπτύχθηκε τόσο με τους καθηγητές και τους συμφοιτητές μου, όσο και με το λοιπό προσωπικό του Πανεπιστημίου, οι οποίοι είναι πάντοτε πρόθυμοι να ανταποκριθούν σε ό,τι και αν τους ζητήσουμε και ειδικότερα στα θέματα Η/Υ όπου μας καθοδηγούν σε ό,τι κι αν χρειαστούμε, μου μειώνει τις αγωνίες και τα άγχη μου. Επιτέλους αυτή η έντονη αγωνία, ο φόβος και το άγχος που ένιωθα στην αρχή για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση (για την οποία παραδέχομαι δε γνώριζα και πολλά) έχουν αντικατασταθεί από μια σχετική αγαλλίαση και ηρεμία και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο δύσκολα όσο πίστευα ότι θα είναι

(Εκπαιδευτικός Μέσης, 27 ετών).

Μέσω του υπολογιστή μου οποιαδήποτε ώρα της ημέρας ή της νύκτας, το Πανεπιστήμιο ήταν και αυτόν το μήνα δίπλα μου, με συχνά μηνύματα ενημέρωσης και συμβουλών για καλύτερη και ευκολότερη πρόσβαση σε διεθνή βιβλιογραφικά δεδομένα. Το γεγονός αυτό μου προκαλεί αίσθημα

ασφάλειας και μου μειώνει σημαντικά το άγχος ώστε να δουλεύω με μεγαλύτερη άνεση και σίγουρα πιο αποδοτικά.
(Ιατρός, 38 ετών)

Η στήριξη, επιστημονική από τον επιβλέποντα καθηγητή και διοικητική από τις υπηρεσίες του Πανεπιστημίου, αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην εκπαιδευτική διαδικασία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και αυτό αναδεικνύεται και επιβεβαιώνεται από τις πολλές και διάσπαρτες επισημάνσεις αρκετών φοιτητών, τόσο στα μηνιαία ημερολόγια όσο και στις τελικές τους αναφορές.

στ) Ανακούφιση και ικανοποίηση από την εξοικείωση με τη μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και τη χρήση του Η/Υ

Στους επόμενους μήνες οι φοιτητές αισθάνονται άνετα, καθώς εξοικειώνονται όλο και περισσότερο με την εξ αποστάσεως μεθοδολογία, την οποία βιώνουν πλέον καθημερινά. Εδώ οι αναφορές γίνονται μετά λόγου γνώσεως και δεν είναι πλέον αυθόρμητες, όπως στην αρχή του προγράμματος, αλλά βιωματικές. Προς το τέλος της ακαδημαϊκής χρονιάς ένας φοιτητής της εκπαίδευσης αναφέρει χαρακτηριστικά σ' ένα ηλεκτρονικό μήνυμα. «Νιώθω ασφαλής, χωρίς ενοχές απέναντι στη γυναίκα και τα παιδιά μου, επειδή δε χρειάζεται να απουσιάζω συνεχώς τα βράδια από το σπίτι». Μια άλλη φοιτήτρια αναφέρει χαρακτηριστικά:

Τα βιώματα της φοιτητικής ζωής με τη μέθοδο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης αποτελούν πλέον μια πραγματικότητα η οποία με γεμίζει με ενθουσιασμό και ενδιαφέρον. Απίστευτα τρομακτικές οι δυνατότητες που μας προσφέρονται για περαιτέρω μάθηση από το σπίτι και αυτό με κάνει πολύ χαρούμενη, γιατί έχω την ευκαιρία να μάθω στο δικό μου χρόνο και στο δικό μου χώρο. Το γεγονός και μόνο ότι καταφέρνω και οργανώνω το χρόνο μου για να διαβάζω και ταυτόχρονα να διεκπεραιώνω και τις άλλες μου υποχρεώσεις, με γεμίζει ανακούφιση και ικανοποίηση γιατί δε χρειάζεται να πηγαίνω σε παρακολουθήσεις.
(Εκπαιδευτικός Δημοτικής 33 ετών)

Παράλληλα και σταδιακά οι σπουδαστές εξοικειώνονται με τη χρήση του Η/Υ και του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Αυτό βελτιώνει και πυκνώνει την επικοινωνία μεταξύ των σπουδαστών, δημιουργώντας άτυπους δεσμούς και σχέσεις, στοιχεία πολύ σημαντικά και απαραίτητα για την εξ αποστάσεως μάθηση, προκαλώντας ικανοποίηση σε αρκετά άτομα. Πέραν αυτού, η επαφή μεταξύ των σπουδαστών στα πλαίσια μικρών ομάδων μελετών, αυξάνει την αισιοδοξία και περιορίζει τα προβλήματα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ομάδας σπουδαστών του προγράμματος «Σπουδές στην Εκπαίδευση», η οποία μέσω συνεχών ηλεκτρονικών μηνυμάτων και τηλεφωνημάτων συνδέθηκε αρκετά. Μία φοιτήτρια αναφέρεται χαρακτηριστικά (σε ηλεκτρονικό της μήνυμα) στην ευχάριστη αυτή έκπληξη, τονίζοντας ότι δεν περίμενε ότι η μέθοδος αυτή μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη τόσο στενών σχέσεων:

Με την πάροδο του χρόνου διαπιστώνω ότι το άγχος που μου προκαλούσε η χρήση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, λόγω της άγνοιας που είχα σε αυτό

τον τομέα, αρχίζει να περιορίζεται! Αν μου το έλεγε κάποιος στην αρχή, δε θα το πίστευα! Μάλιστα ομολογώ ότι μετά από την εξοικείωσή μου με αυτό τον τρόπο επικοινωνίας, με ικανοποιεί και με χαροποιεί το γεγονός ότι μπορώ τόσο εύκολα και χωρίς σπατάλη χρόνου να επικοινωνώ με τους συμφοιτητές μου, με τον καθηγητή μου, να ανταλλάζω απόψεις, βιβλιογραφία, φιλικές ευχές, όπως επίσης και να κανονίζουμε συναντήσεις της ομάδας μας... Η ανάπτυξη στενής προσωπικής επαφής με κάποιους από τους συμφοιτητές μας, ίσως λόγω και της φύσης της εξ αποστάσεως μάθησης, μας βοηθά να αντιμετωπίζουμε κάπως το άγχος και την απομόνωση.

(Εκπαιδευτικός Μέσης, 47 ετών)

Αρνητικά συναισθήματα

α) Άγχος και φόβος από το άγνωστο της εξ αποστάσεως μεθοδολογίας και τις απαιτήσεις του προγράμματος

Τα θετικά συναισθήματα για τη μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης συνυπάρχουν με τα αρνητικά, δημιουργώντας καταστάσεις αμφιθυμίας για τους σπουδαστές. Η χαρά και ο ενθουσιασμός των σπουδαστών για τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα, αλλά και η ικανοποίηση ότι αυτό προσφέρεται με τη συγκεκριμένη μεθοδολογία, συνοδεύονται ευθύς εξαρχής και από αρνητικά συναισθήματα. Διακατέχονται από συναισθήματα άγχους και φόβου και διερωτώνται με αγωνία εάν θα μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις του προγράμματος, το οποίο μάλιστα προσφέρεται με μια μεθοδολογία σχεδόν άγνωστη για τους περισσότερους. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές που ακολουθούν, η μια από την πρώτη συνέντευξη και η άλλη από το ημερολόγιο Οκτωβρίου.

Για να είμαι ειλικρινής με διακατέχει πολύ έντονος φόβος και αγωνία, γιατί οι εμπειρίες της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μου είναι πρωτόγνωρες. Εξ αποστάσεως εγγραφή, εξ αποστάσεως διδασκαλία (...). Πολλά τα ερωτηματικά που έχω στο μυαλό μου. Τόσο η απρόσωπη επικοινωνία με καθηγητές και συμφοιτητές, όσο και η απειρία μου στη χρήση της Τεχνολογίας, με κάνουν να νιώθω μοναχικός ταξιδιώτης.

(Εκπαιδευτικός Δημοτικής, 34 ετών)

...με κυριεύει άγχος και αγωνία εάν θα μπορέσω να ανταποκριθώ στην καινούργια αυτή εμπειρία... Οι σπουδές εξ αποστάσεως και η επικοινωνία μέσω ηλεκτρονικών μηνυμάτων είναι άγνωστες σε μένα και έτσι μου προκαλούν άγχος και φόβο.

(Νοσηλεύτρια, 51 ετών)

Ο φόβος του άγνωστου επιτείνεται από την αγωνία για τις απαιτήσεις του προγράμματος σε συνδυασμό με τις άλλες υποχρεώσεις των φοιτητών και τον περιορισμένο χρόνο τους. «Ο φόρτος εργασίας, ο απαιτούμενος χρόνος ενασχόλησης και το επίπεδο δυσκολίας που συνεπάγεται η φοίτηση εξ αποστάσεως, με απασχολούν ιδιαίτερα και αποτελούν τους κυριότερους παράγοντες πρόκλησης άγχους και στρες» αναφέρει χαρακτηριστικά μια νοσηλεύτρια. Είναι σημαντικό αυτή η αγωνία και το άγχος να ερμηνευθεί μέσα στα πλαίσια της ζωής των σπουδαστών αυτών: τα άτομα αυτά είναι εργαζόμενοι, οι

περισσότεροι οικογενειάρχες, κάποιοι βολεμένοι στην καθημερινότητά τους και κάποιοι με πολλαπλές υποχρεώσεις. Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι βρίσκονται για πολλά χρόνια μακριά από τις διαδικασίες συστηματικής μελέτης, εκπόνησης εργασιών και συμμετοχής σε εξετάσεις.

β) Μοναξιά και απομόνωση

Οι φοιτητές δε νιώθουν μόνο φόβο και αγωνία αλλά σχεδόν από τους πρώτους μήνες, εμφανίζεται και σε μερικούς κυριαρχεί το αίσθημα απομόνωσης και μοναξιάς. Γράφει μια φοιτήτρια στο ημερολόγιο της:

Άλλοτε με κυριεύει ένα συναίσθημα μοναξιάς και απομόνωσης γιατί δεν μπορώ να «κουβεντιάσω» τα θέματα που μου προκάλεσαν κάποιες απορίες. Ο Η.Υ. δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη ζωντανή και ζεστή ανθρώπινη κουβέντα, τον άμεσο διάλογο, την αντιπαράθεση και την τόσο ωραία μαιευτική μέθοδο του Σωκράτη.

(Εκπαιδευτικός Μέσης 49 ετών)

Στο ίδιο μήκος κύματος και σε ευθεία σύνδεση της απομόνωσης με την εξ αποστάσεως εκπαιδευτική διαδικασία βρίσκονται και οι επόμενες δύο αναφορές φοιτητών.

Πολλές φορές οι δυσκολίες με οδήγησαν σε απόγνωση και απελπισία, όχι επειδή οι υποχρεώσεις ήταν δύσκολες, αλλά επειδή ένιωθα τελείως μόνη για την διεκπεραίωσή τους. Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση με έκανε να αναπολώ την προσωπική και ζεστή επαφή που είχα με συμφοιτητές και καθηγητές μου στο συμβατικό πανεπιστήμιο.

(Εκπαιδευτικός Δημοτικής, 34 ετών).

Ένιωθα απομόνωση, τους υπόλοιπους συμφοιτητές δεν τους γνωρίζω καλά ή μάλλον δεν έχω το θάρρος να τους τηλεφωνήσω, να ρωτήσω που βρίσκονται, έχουν τις ίδιες αγωνίες με μένα, τους ίδιους φόβους; Ούτε στον υπεύθυνο καθηγητή τολμώ να τηλεφωνήσω.

(Νοσηλεύτρια, 41 ετών).

Μερικοί φοιτητές κάνουν ένα βήμα παραπέρα, προσεγγίζοντας κριτικά την εξ αποστάσεως μεθοδολογία. Οι δύο αναφορές στη συνέχεια είναι διαφωτιστικές: «...υπάρχουν πολλά προβλήματα με την εξ αποστάσεως μάθηση όσον αφορά τα συναισθήματα του φοιτητή. Πολύ άγχος, ανησυχία, αίσθημα απομόνωσης και απόγνωσης για το πώς πρέπει να διεκπεραιώσει μόνος του τα πάντα.». Ακόμη, «η μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης είναι τέτοια που αφήνει την ευθύνη της μάθησης σε μεγάλο βαθμό στον κάθε φοιτητή και γι' αυτό είναι έντονο το αίσθημα της απομόνωσης». Το αίσθημα της απομόνωσης και της μοναξιάς είναι δικαιολογημένο και σύνθηρες σε προγράμματα που προσφέρονται με την εξ αποστάσεως μεθοδολογία, επηρεάζοντας τόσο τη συνολική κοινωνική παρουσία του φοιτητή, όσο και την ίδια τη μάθηση (Rovai & Wighting, 2005).

γ) Απομόνωση σε συνδυασμό με τις εκπαιδευτικές και άλλες υποχρεώσεις

Οι υποχρεώσεις των φοιτητών έναντι του προγράμματος σπουδών απαιτούν αυτοπειθαρχία και πολλές ώρες μελέτης, επιτείνοντας έτσι το αίσθημα απομόνωσης, ιδιαίτερα κατά τις περιόδους εκπόνησης των εργασιών. Μια φοιτήτρια αναφέρει χαρακτηριστικά:

Πολύ άγχος για να τελειώσω την πρώτη εργασία έγκαιρα και να προλάβω να κάνω καλά και τη δεύτερη. Πολλή νευρική κατάσταση: δεν αντέχω άλλο αυτό το περιορισμό που μου υποβάλλει η τήρηση του συγκεκριμένου προγράμματος. Θέλω να πετάξω όλα στον αέρα και να φύγω. Η ένταση έχει χαλάσει εντελώς τη συμπεριφορά μου στη δουλειά και με την οικογένειά μου. Έχει δημιουργηθεί μια εκρηκτική ατμόσφαιρα. Θέλω προτεραιότητα σε όλα και από όλους επειδή διαβάζω. Έχω σκεφθεί ότι παρά να συνεχίζω έτσι καλύτερα να σταματήσω. Νοιώθω ενοχή.

(Γιατρός, 48 ετών) .

Η προσπάθεια των φοιτητών να συνδυάσουν την επαγγελματική, την οικογενειακή και την κοινωνική τους ζωή δυσχεραίνεται σε μεγάλο βαθμό, καθώς οι απαιτήσεις του προγράμματος είναι πολλές και ο αναγκαίος χρόνος για ικανοποίηση των αναγκών αυτών αρκετά περιορισμένος. Πάρα πολλοί φοιτητές γράφουν στα ημερολόγια τους πέντε μήνες μετά την έναρξη της φοίτησης τους ότι αισθάνονται συναισθηματικά πιεσμένοι και καταβάλλονται από αισθήματα φοβερού άγχους και πανικού. Το αίσθημα απομόνωσης φαίνεται να δυσκολεύει τα πράγματα ακόμη περισσότερο. Γράφει μια φοιτήτρια:

Νιώθω ακόμη πιο έντονα το συναίσθημα της απομόνωσης, το οποίο το συνδέσα από παλιά με δύσκολες καταστάσεις. Δεν μου αρέσει και τόσο που το νιώθω και τώρα εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν έχω μια συχνή προσωπική επαφή με φοιτητές και καθηγητή. Η απομόνωση αυτή μου δημιουργεί σαν επακόλουθο το έντονο άγχος που προανέφερα, αφού δεν έχω καθημερινή επαφή με τους άλλους.

(Εκπαιδευτικός Δημοτικής, 35 ετών)

Μετά από τη συμπλήρωση έξι μηνών στο πρόγραμμα, τα αρνητικά συναισθήματα εξακολουθούν να διακατέχουν αρκετούς φοιτητές, οι οποίοι νιώθουν μεγάλη φόρτιση, όχι τόσο για τη μεθοδολογία, αλλά λόγω κυρίως των πολλαπλών ρόλων που έχουν να εκπληρώσουν. Γράφει κάποια φοιτήτρια χαρακτηριστικά: «Αισθάνομαι πως τρέχω συνεχώς να προλάβω κάτι, μα όσο κι αν προσπαθώ δεν το πετυχαίνω. Πολλές φορές η ένταση και το στρες δεν με αφήνουν να εργαστώ. Επιπλέον, έχω παραμελήσει εντελώς την οικογένειά μου και νιώθω πολλές ενοχές γι' αυτό».

δ) Δυσκολίες στη χρήση της τεχνολογίας

Με την ανάθεση των πρώτων εργασιών, η αγωνία και το άγχος σταδιακά εντείνονται για τους περισσότερους φοιτητές, αλλά ιδιαίτερα γι' αυτούς που δεν είναι εξοικειωμένοι με την τεχνολογία. «Ομολογώ πως έχω πολύ μεγάλο άγχος για τη χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας», αναφέρει μια εκπαιδευτικός σε ηλεκτρονικό της μήνυμα. Μια νοσηλεύτρια

τονίζει ότι «ο φόβος είναι ένα άλλο συναίσθημα που έχω, λόγω της ελάχιστης επαφής μου μέχρι στιγμής με τον σχεδόν, άγνωστο χώρο του διαδικτύου. Η απειρία αυτή οδηγεί σε χαμηλή αυτοπεποίθηση και στο φόβο ότι ίσως δεν μπορέσω να ανταποκριθώ έγκαιρα σε κάποιες από τις υποχρεώσεις μου». Και μια τρίτη φοιτήτρια γράφει:

Νιώθω ότι κάνω ένα δύσκολο αγώνα μόνη και χωρίς συμπαράστατη... Είναι πολλές οι ώρες που διαθέτω μπροστά στον Η.Υ. για να μάθω να χρησιμοποιώ κάποια πράγματα, χωρίς να έχω το αναμενόμενο αποτέλεσμα. Απότοκο αυτών των δυσκολιών είναι να νιώθω ανάξια, ανίκανη και «εκτός εποχής».
(Εκπαιδευτικός Μέσης, 47 ετών)

Η εξ αποστάσεως μάθηση αποδεικνύεται για μερικούς φοιτητές πολύ επίπονη και εξαντλητική διαδικασία και δημιουργεί συναισθήματα έντονης απογοήτευσης. Οι αρχικές εκτιμήσεις των φοιτητών αναφορικά με το βαθμό δυσκολίας του προγράμματος διαψεύδονται, καθώς η εκπαιδευτική διαδικασία είναι τελικά δυσκολότερη από ότι είχε αρχικά υπολογιστεί. Στη διάρκεια της δεύτερης συνέντευξης, η ερμηνεία ενός φοιτητή ότι και η εξ αποστάσεως μάθηση συμβάλλει στη διαιώνιση των κοινωνικών ανισοτήτων είναι ενδιαφέρουσα:

Η Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση αποδεικνύεται τελικά επίπονη και εξαντλητική εργασία για ένα άτομο που εργάζεται πολύ, ιδίως δε για εκείνον που επιφορτίζεται με περισσότερες ευθύνες, οικογενειακές – επαγγελματικές. Αυτό συνιστά έμπρακτη απόδειξη του γεγονότος ότι δύσκολα μπορεί να κτυπηθούν και να καταργηθούν οι κοινωνικές και οι εκπαιδευτικές ανισότητες. [...] Ναι μεν έχω μια ευκαιρία μάθησης που δεν μου δινόταν προηγουμένως αλλά είναι «δώρον άδωρον» και νιώθω πολύ απογοητευμένος γι' αυτό. Είναι τόσο πολλές οι ευθύνες που πέφτουν πάνω μου (οικογενειακές, επαγγελματικές, κοινωνικές) που πρέπει να έχεις πολύ χρόνο για να ανταπεξέλθεις, να μην έχεις άλλες υποχρεώσεις. Άρα σε ποιον απευθύνεται τελικά η εξ αποστάσεως μεθοδολογία.
(Εκπαιδευτικός Δημοτικής, 38 ετών).

Συζήτηση Αποτελεσμάτων

Η διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση αποτελεί μια σύγχρονη εκπαιδευτική πρακτική άγνωστη στους περισσότερους σπουδαστές στην Κύπρο. Η επιτυχής εισδοχή των πρώτων σπουδαστών στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου και η δυνατότητα της εξ αποστάσεως φοίτησής τους, προκαλεί πολλαπλά και εναλλασσόμενα συναισθήματα, τα οποία κλιμακώνονται αναλόγως του κοινωνικού και παιδαγωγικού πλαισίου μέσα στο οποίο διάκεινται. Από τη μια πλευρά, η θετική συναισθηματική κατάσταση των σπουδαστών—χαρά, ικανοποίηση, ενθουσιασμός—συνθέτουν το συναισθηματικό πεδίο έναρξης του μεταπτυχιακού προγράμματος.

Ταυτόχρονα, η άγνωστη, για τους περισσότερους σπουδαστές, μεθοδολογία αποτελεί σημαντική πηγή εμφάνισης συναισθημάτων φόβου και ανασφάλειας. Ανάλογα συναισθήματα αμφιθυμίας έχουν καταγραφεί και στα αρχικά στάδια φοίτησης σε άλλα εξ αποστάσεως προγράμματα σπουδών (Conrad, 2002; Hara & Kling, 2003). Η διαφορά όμως άλλων αποτελεσμάτων μελετών με τη δική μας έρευνα μπορεί να εντοπιστεί στην

έντονη αναφορά των περισσότερων σπουδαστών ότι η επιλογή τους για συμμετοχή σ' ένα πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, που έγινε με αυστηρά κριτήρια μοριοδότησης, αποτελεί κοινωνική καταξίωση για τους ίδιους αλλά και το μοναδικό εισιτήριο για την εκπλήρωση των προσωπικών και επαγγελματικών τους επιδιώξεων, κάτι που θα ήταν αδύνατο να υλοποιηθεί χωρίς την εξ αποστάσεως εκπαίδευση.

Ιδιαίτερα, η αμφιθυμία που χαρακτηρίζει τους σπουδαστές με την εναλλαγή θετικών και αρνητικών συναισθημάτων κυριαρχεί από την αρχή ως το τέλος της φοίτησης τους, ανάλογα με τις εκάστοτε υποχρεώσεις τους σε συνδυασμό με τις δυνατότητες που τους παρέχει (ή δεν τους παρέχει) η διαδικτυακή - εξ αποστάσεως μάθηση (Jones & Issroff, 2005; Richardson & Swan, 2003). Για παράδειγμα, η ανεπαρκής επικοινωνία των σπουδαστών τόσο μεταξύ τους όσο και με τον καθηγητή, η μη εξοικείωσή τους με την τεχνολογία, οι απαιτήσεις του προγράμματος και η τήρηση των χρονοδιαγραμμάτων είναι μερικές από τις πηγές των αρνητικών συναισθημάτων που διακατέχουν τους σπουδαστές. Παράλληλα, εκφράζουν έντονα συναισθήματα κυρίως λόγω των πολλαπλών ρόλων που καλούνται να εκπληρώσουν. Οι πολλαπλοί αυτοί ρόλοι και η δυσκολία εξισορρόπησης τους, επιτείνουν το άγχος και το αίσθημα διάψευσης των προσδοκιών τους.

Επιπρόσθετα, η μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης προκαλεί σε αρκετούς σπουδαστές προβληματισμό και ανασφάλεια λόγω έλλειψης προσωπικής επαφής. Η εντύπωση που επικράτησε είναι ότι στην κατά πρόσωπο επαφή, οι σπουδαστές θα επωφελούνταν των σχετικών διευκρινήσεων και κατευθύνσεων από τους διδάσκοντες, με αποτέλεσμα την καλύτερη και ουσιαστικότερη αντίληψη του γνωστικού αντικειμένου. Από την άλλη, αυτό το γεγονός οδήγησε κάποιους φοιτητές σε προσπάθειες για περαιτέρω κοινωνικοποίηση και αλληλεπίδραση μεταξύ τους, έτσι ώστε να μειωθεί το αίσθημα απομόνωσης. Γι' αυτό το λόγο και παρατηρήθηκε το «παράδοξο» να εκφράζουν κάποιοι σπουδαστές αισθήματα συναισθηματικής εγγύτητας (emotional closeness) λόγω της εξ αποστάσεως μεθοδολογίας, ενώ άλλοι να αισθάνονται συναισθηματική απόσταση (emotional distance) (Ben-Ze'ev, 2003).

Τα ευρήματα της έρευνας αυτής υποστηρίζουν ότι η όσον το δυνατό συντομότερη εξοικείωση των σπουδαστών με την εξ αποστάσεως μεθοδολογία, η ενίσχυση της ποιοτικής επικοινωνίας με τους συμφοιτητές και τους καθηγητές και ο κατάλληλος προγραμματισμός και σωστή διαχείριση του χρόνου, είναι παράγοντες που συντελούν στη μείωση των αρνητικών συναισθημάτων—ευρήματα τα οποία συνάδουν πλήρως με προηγούμενες συναφείς έρευνες (Conrad, 2002; Rourke *et al.*, 1999; Rovai & Wighting, 2005; Swan & Shih, 2005).

Τέλος, στην έρευνα αυτή παρόλο που δεν έγινε προσπάθεια να συνδεθούν τα συναισθήματα των σπουδαστών γραμμικά με την επίτευξη των μαθησιακών στόχων, εντούτοις ισχυρότατες ενδείξεις υποστηρίζουν ότι τα συναισθήματα διαδραματίζουν το δικό τους ρόλο, θετικό ή αρνητικό. Οι σπουδαστές είναι οι φορείς των όποιων θετικών ή αρνητικών συναισθημάτων, είναι όμως συγχρόνως και οι υποδοχείς των εκπαιδευτικών διαδικασιών και των μεθόδων της εξ αποστάσεως μεθοδολογίας. Υπό αυτή την έννοια και μέσα σ' αυτό το πλαίσιο είναι ενδιαφέρουσα η πρόταση για ένα εποικοδομητικό μοντέλο διαδικτυακής - εξ αποστάσεως μάθησης, με τα συναισθήματα στο επίκεντρο (MacFadden, 2005 & 2007 και MacFadden *et al.*, 2005) και αξίζει περαιτέρω διερεύνησης.

Βιβλιογραφία

- Allan, J., & Lawless, N., (2003). Stress caused by online collaboration in e-learning: A developing model. *Education + Training*, 45(8/9), 564-572.
- Astleitner, H., (2000). Designing emotionally sound instruction: The FEASP approach. *Instructional Science*, 28, 169-198.
- Ben-Ze'ev, A., (2003). Privacy, emotional closeness, and openness in cyberspace. *Computers in Human Behavior*, 19, 451-467.
- Conrad, D., (2002). Engagement, excitement, anxiety and fear: Learners' experiences of starting an online course. *The American Journal of Distance Education*, 16(4), 205-226.
- Conrad, D., (2005). Building and maintaining community of cohort-based online learning. *Journal of Distance Education*, 20(1), 1-20.
- Dirkx, J. M., (2001). The power of feelings: emotion, imagination, and the construction of meaning in adult learning. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 89, 63-72.
- Edwards, R., (1993). *Mature Women Students: Separating or Connecting Family and Education*. London: Taylor and Francis.
- Elliot, J., (1991). *Action Research for Educational Change*. Philadelphia: Open University Press.
- Erickson, F., (1986). Qualitative methods in research on teaching. In M. C. Wittrock (Ed.), *Handbook of Research on Teaching* (pp. 119-161). New York: Macmillan Publishing Company.
- Foucault, M., (1983a). The subject and power: Afterword. In H. Dreyfus & P. Rabinow (Eds.), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (pp. 208-227). Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, M., (1983b). On the genealogy of ethics. In H. Dreyfus & P. Rabinow (Eds.), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (pp. 229-252). Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, M., (1984). *The Foucault Reader*, P. Rainbow (Ed.). New York: Pantheon.
- Glaser, B., & Strauss, A., (1967). *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine.
- Hailo, M. P., (2004). Teaching in our pajamas: Negotiating with adult learners in online distance writing courses. *College Teaching*, 52 (2), 58-62.
- Hara, N., & Kling, R., (2003). Students' distress with a web-based distance education course: An ethnographic study of participants' experiences. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 4 (2), <http://tojde.anadolu.edu.tr/tojde10/articles/hara.htm> (Ημερ. πρόσβασης 2 Φεβρουαρίου 2008).
- Hubbard, R. & Power, B., (1993). *The Art of Classroom Inquiry: A Handbook for Teacher-Researchers*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Järvenoja, H., & Järvelä, S., (2005). How students describe the sources of their emotional and motivational experiences during the learning process: A qualitative approach. *Learning and Instruction*, 15, 465-480.
- Jones, A., & Issroff, K., (2005). Learning technologies: Affective and social issues in computer-supported collaborative learning. *Computers & Education*, 44(4), 395-408.
- MacFadden, R., (2005). Souls on ice: Incorporating emotion in web-based education. *Journal of Technology in Human Services*, 23 (1/2), 79-98.
- MacFadden, R., (2007). The forgotten dimension in learning: Incorporating emotion into web-based education. *Journal of Technology in Human Services*, 25 (1/2), 85-101.
- MacFadden, R., Herie, M. A., Maiter, S., & Dumbrill, G. C., (2005). Achieving high touch in high tech: A constructivist, emotionally oriented model of web-based instruction. *Journal of Teaching in Social Work*, 25(1/2), 21-44.
- Ng, K-C., (2001). Using e-mail to foster collaboration in distance education. *Open Learning*, 16(2), 191-200.
- Noffke, S. E., & Somekh, B., (2005). Action research. In B. Somekh & C. Lewin (Eds.), *Research Methods in the Social Sciences* (pp. 89-96). London: Sage.
- Noffke, S., & Stevenson, R. B., (1995). *Educational Action Research: Becoming Practically Critical*. New York and London: Teachers College Press.
- O' Regan, K., (2003). Emotion and e-learning. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 7(3), 78-92.
- Richardson, J. C., & Swan, K., (2003). Examining social presence in online courses in relation to students' perceived learning and satisfaction. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 7(1), 68-88.
- Rourke, L., Anderson, T., Garrison, D. R., & Archer, W., (1999). Assessing social presence in asynchronous text-based computer conferencing. *Journal of Distance Education*, 14(2), 51-70.

-
- Rovai, A., & Wighting, M., (2005). Feelings of alienation and community among higher education students in a virtual classroom. *Internet and Higher Education*, 8, 97-110.
- Stake, R. E., (1995). *The Art of Case Study Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Strauss, A., & Corbin, J., (1998). *Basics of Qualitative Research* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Swan, K., & Shih, L. F., (2005). On the nature and development of social presence in online course discussions. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 9(3).
- Volet, S., & Järvelä, S., (Eds.). (2001). *Motivation in Learning Contexts: Theoretical and Methodological Implications*. Amsterdam: Pergamon.
- Wegerif, R., (1998). The social dimension of asynchronous learning networks. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 2(1), 34-49.
- Wosnitza, M., & Volet, S., (2005). Origin, direction and impact of emotions in social online learning. *Learning and Instruction*, 15, 449-464.
- Zembylas, M., (2002). Constructing genealogies of teachers' emotions in science teaching. *Journal of Research in Science Teaching*, 39, 79-103.
- Zembylas, M., (2004). Young children's emotional practices while engaged in long-term science investigations. *Journal of Research in Science Teaching*, 41, 693 – 719.
- Zembylas, M., (2005). *Teaching With Emotion: A Postmodern Enactment*. Greenwich, CT: Information Age Publishing.